

HISTORICKÁ KARTOGRAFIE

Jedním z hlavních pramenů ke studiu proměn krajiny v minulosti je mapové zobrazení. Přesné kartografické prameny jsou bohužel relativně mladé (od 16. respektive 18. století). Doporučuji se s těmi základními seznámit a využívat je pro jakoukoliv historicko-geografickou práci. Výhodou je jejich velmi úspěšná digitalizace v poslední době a jejich zpřístupnění veřejnosti.

Práce s mapou sebou nese běžné postupy kritické práce s prameny (kritika vnější i kritika vnitřní). Důležité je všítat si nejen zobrazení dané lokality, ale i účelu zpracování, rozšíření, kartografického zpracování, doprovodných textů či značek. Na tomto místě pozornost budu soustředit pouze na nejdůležitější společné mapy pro celá území českých zemí. Podrobněji k dějinám kartografie odkazují na literaturu.

ÚKOL:

Odlište pojmy

stará mapa x historická mapa

Přibližně na přelomu 17. a 18. století nastává v kartografii přelom. Principem byla zásadní změna ve způsobech pořizování map. Základem kartografie se stalo zeměměřičství a nové mapy již byly zpracovávány za použití měřičských metod, které se dosud používaly jen pro vyměřování pozemků.¹⁹

MÜLLEROVO MAPOVÁNÍ



¹⁹ Zpracováno dle SVITÁK Zdeněk: Úvod do historické topografie českých zemí. Brno, Masarykova univerzita, 2014.

V roce 1708 byl vydán císař patent, jímž se nařizovalo setníku Janu Kryštofu Müllerovi, aby zhotovil úplnou a spolehlivou mapu království Českého. Impulsem k tomuto dílu se stala potřeba přesných map pro vojenské účely i možnost spolehlivého zobrazení veškerého dění ve státě. Práce Jana Kryštofa Müllera vznikly tedy na základě vojenských, správních a hospodářských požadavků státu.

Topografický obsah je u jeho map velmi bohatý, zakreslená síť sídel je velmi podrobná. Mimo nich jsou zobrazena horstva, vodní síť, komunikace, ale také další lokality jako zemědělské usedlosti, zaniklé osady, mlýny, vinice, doly, hutě, sklárny apod. Nelze je sice považovat za absolutně spolehlivé, ale poskytují poměrně podrobný obraz geografického prostředí českých zemí 18. století.

Nejprve byla v roce 1716 vytištěna mapa Moravy. Má čtyři listy a na nich obsahuje 4 071 místních jmen, z nich je 3 096 na Moravě. Zobrazuje 42 hrazených měst, 12 otevřených měst, 204 městečka, 165 šlechtických sídel, 3 hrady, 8 klášterů, 265 vesnic s kostelem, 2 253 bez kostela, 17 dvorů a 7 zájezdních hostinců. Na mapě lze rozpoznat i několik hlavních komunikací, vodní síť je spíš schematická, zákruty řek jsou nepochybně přehnané. Horopis je zobrazen kopečkovou metodou, ale není příliš popsán.

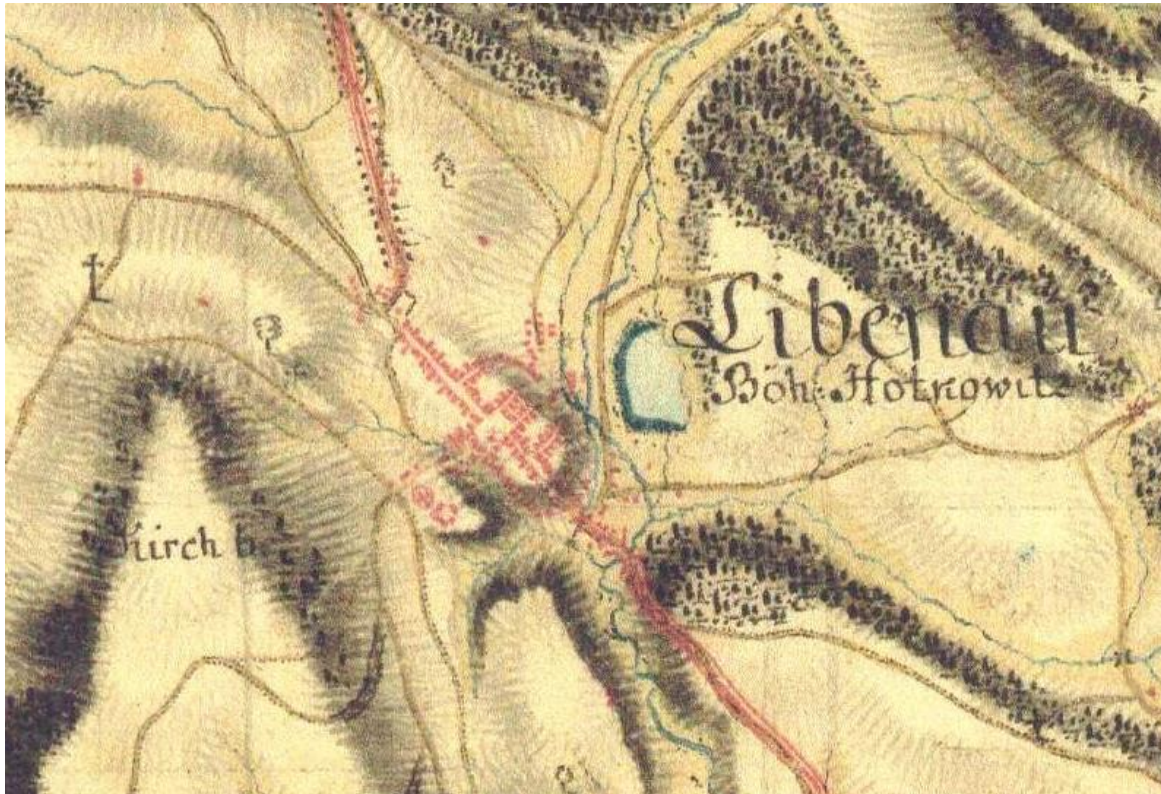
Mapa Čech byla dána do tisku a vytištěna roku 1722. Práce na nejpodrobnějším zobrazení Čech trvaly osm let (1712–1720). Je vytištěna na 25 listech, na nichž zobrazuje celkem 12 495 sídlišť rozlišených zvláštními značkami na 43 královských měst, 42 ostatních hrazených, 27 měst bez hradeb, 289 tržních městeček, 147 zámků, 115 městeček se zámekem, 1 164 vesnic s kostelem, 8484 vesnic bez kostela, 441 vesnic se zámekem, 145 vesnic se zámekem a kostelem, 1 009 samot, 70 mlýnů, hamrů a hájoven, 12 rozptýlených dvorů, 43 kláštery, 14 poustev, 79 zřícenin hradů a zámků, 263 osamělé kostely, 9 zaniklých osad a 103 samostatné hostince.

Zaznamenává také místa, kde probíhala těžba zlata, stříbra, cínu, mědi, železa, olova, rumělků nebo síry, ale i lokality s výrobou drátů, kyseliny sírové atd. Autor doprovázel tato místa i slovně, když pro ně neměl speciální značku.

Silniční síť je hustší oproti předchozím mapám, horopis a vodopis je popsán nezvykle podrobně. Mapa zaznamenává rovněž správní rozdělení Čech na 12 krajů, tak jak bylo provedeno reformou roku 1712 (sloučením čtyř krajů na dva), a také hranice Chebska a Kladska.

Mapa sloužila také jako východisko a pro tvorbu map krajů. V oblasti tzv. soukromého mapování je 18. století obdobím mimořádného rozmachu rukopisných map šlechtických velkostatků. Byly pořizovány pro hospodářské a administrativní potřeby hospodářské správy a zachycovaly přehledně celá panství.

PRVNÍ VOJENSKÉ MAPOVÁNÍ (JOSEFSKÉ)



Müllerovy mapy sloužily důstojníkům rakouské armády ve válkách o rakouské dědictví (1741–1744) i ve válce sedmileté (1757–1763) k řízení vojenských operací.

Ale špatné zkušenosti vojenského velení s jejich přesností a použitelností, zejména s tím, že na nich byl reliéf vyznačen kopečkovou metodou, která poskytovala jen přibližné poznatky o terénu, vedly k poznání, že pro řízení vojenských operací bude potřeba podrobnějších a spolehlivějších map s dalšími doplňkovými údaji, nezbytnými pro vojenské užití.

Důležité údaje o sjízdnosti silnic, průchodnosti lesů nebo hloubce řek a možnostech brodů nebyly v Müllerových mapách zaznamenány, ale musely být získávány průzkumem. Velitelé často upozorňovali, že jim ukořistěné pruské mapy a popisy byly užitečnější než vlastní mapy

Proto Marie Terezie na návrh polního maršála Dauna nařídila v roce 1763 nové mapování všech zemí monarchie, které by svým charakterem akcentovalo vojenské potřeby.

Jeho základem zůstaly Müllerovy mapy, které byly převedeny do menšího měřítko, aby se staly podrobnějšími. Do takto zvětšeného obrazu vojenský měřič zakresloval většinou metodou „à la vue“ (od oka), tedy pouhým pozorováním v terénu, všechny údaje, o které měla armáda zájem.

K větší plasticitě půdorysného obrazu terénu přispělo jeho znázorňování šrafami, velká pozornost se věnovala komunikacím, které byly rozlišeny podle sjízdnosti, ale také

rozlišení vodních toků i využití půdy, jejíž charakteristika souvisí s průchodností terénu. Stejně tak byly zaznamenány a rozlišeny různé druhy budov. Ke snadnější orientaci v mapách pomohlo také ruční kolorování, jímž byly zaznamenané jednotliviny zvýrazněny.

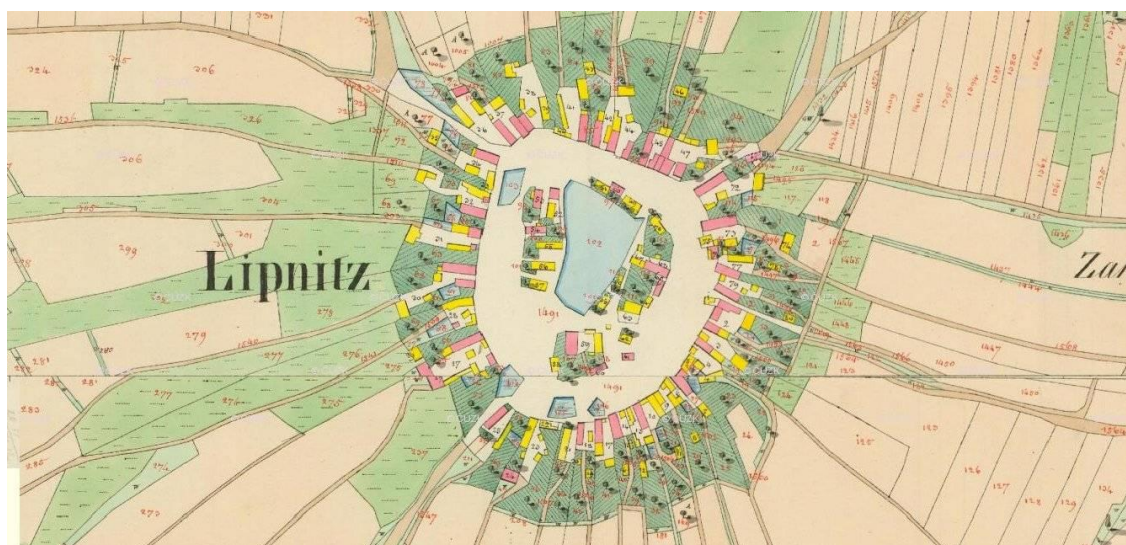
Současně s tvorbou mapového obrazu vznikala vojensko-topografický popis zobrazeného území. Ten obsahoval další doplňkové informace, které v mapách nebyly zaznamenány. Týkal se především průchodnosti vodních toků (šířka, hloubka), zásobovacích možností vesnic (počet obyvatel, počet koní apod.) i o stavu cest. Popis sestává z mnoha rukopisných svazků. Některé informace byly přenášeny zpětně na mapu, kdy na okraji každého listu je uveden seznam obcí s jejich základními údaji.

Toto první vojenské mapování probíhalo v 60. letech 18. století, nejprve na území českého Slezska (1763), pak současně v Čechách (1764–1767) a na Moravě (1764–1768), rektifikace (opravy chybných listů) a nové mapování spadá do 80. let: Čechy 1780–1783, Morava 1779–1781, České Slezsko 1780. Výsledkem jsou podrobné mnohalistové mapové soubory, které měly nahradit již zastaralé mapování Müllerovo.

Jeho význam leží nejen v jeho podrobnosti zobrazené v mapovém souboru i v písemných operátech, ale především přináší topografický doklad o době svého vzniku. Zachycuje území českého státu v druhé polovině 18. století, v době na přelomu dozrívajícího baroka a počínajícího klasicismu, před výraznými hospodářskými změnami způsobenými průmyslovou revolucí.

Z jeho map vyšel Kreibich při sestavování svých zobrazení krajů. Před zahájením prací ale nebyl z finančních a také časových důvodů vybudován základ pro skutečně přesné mapování, totiž síť přesně a astronomicky určených trigono-metrických bodů, které by tvořily její geometrickou kostru. Proto pokusy o sestavení přehledné mapy monarchie skončily neúspěšně.

MAPY STABILNÍHO KATASTRU



Toto mapování bylo spojeno se zavedením nového daňového systému. Inicioval ho císařský patent z roku 1817, kterým panovník František I. nařídil založení tzv. stabilního katastru pozemkové daně.

Základní nutností pro jeho založení se stalo přesné geometrické zaměření jednotlivých parcel, ale i zobrazení a popis všech pozemků. Práce měly být prováděny jednotně a týkaly se celého Rakouska mimo Uher. Vzniku díla předcházelo vytvoření triangulační sítě, která sloužila jako geodetický základ mapování, což znamenalo oproti josefskému mapování kvalitativní posun v přesnosti zobrazení. Na jejím základě bylo provedeno přesné zaměření a vyhotovení mapových listů, které byly pro každé sídlo samostatné.

Pro každou katastrální obec byla vyhotovena mapa v měřítku 1 : 2 880 o několika sekčních listech. Na okrajích každého z nich jsou zaznačeny jedno-palcové dílce, které umožňují rychlý odhad výměry pozemků v jitrech. Při zvoleném měřítku odpovídá jeden čtvereční palec výměře jednoho jitra. Mapa celé obce vznikne seskládáním všech sekčních listů. Na nich jsou zakresleny hranice jednotlivých parcel, každá je očíslována a barevně rozlišena, stejně jako druhy staveb a porostů.

Mapa je doplněna orientačními slovními popisy ulic, tratí a dalších lokalit. V souvislosti se zaznamenáním parcel jsou v ní také vyznačeny hranice obce. Součástí mapového zobrazení je rovněž písemný oceňovací elaborát s mnoha historicko-topografickými údaji.

Práce na stabilním katastru probíhaly mezi lety 1824–1843. V českých zemích bylo vyměřeno a zmapováno celkem 12 696 katastrálních obcí s více než 15 miliony parcel.

Listy katastrální mapy sloužily k zaznamenávání změn, k nimž docházelo postupem času v pozemkové držbě. Původní stav, zachycující situaci během mapování, si uchovaly pouze tzv. povinné císařské otisky (uložené nyní ve Výzkumném ústavu geodetickém, topografickém a kartografickém v Praze), které nebyly aktualizovány a dokládají geografické prostředí Českých zemí v době zaměření obcí v 1. polovině 19. století.

Původní náčrty z terénu pořízené při polních měřičských pracích (tzv. indikační skici) jsou uloženy v státních oblastních nebo zemských archivech a v současnosti dostupné i na webu.

Katastrální mapy ovšem brzo zastarávaly v důsledku zásadních proměn hospodářství celozemského charakteru, k nimž docházelo v průběhu 19. století. Také stavby silnic a železnic, regulaci toků i stavby manufaktur a jiných provozoven musely být zaznamenány do map. Proto bylo nařízeno v roce 1869 jednorázové doplnění katastrálních map (reambulace), práce však byly prováděny v letech 1869–1881 ve velkém spěchu, což nepříspělo ke kvalitě, takže postupně docházelo k znehodnocování katastru.

Reambulace map stabilního katastru ukázala, že může dojít k znehodnocení celého díla, jestliže nebude nepřetržitě doplňován. Proto byla zákonem z roku 1883 zavedena stálá evidence pozemkového katastru, která měla udržovat katastrální mapy v souladu se skutečností. Katastr daně pozemkové platil až do roku 1927.

DRUHÉ VOJENSKÉ MAPOVÁNÍ (FRANTIŠKOVO)

Probíhalo v letech 1819–1858 v souvislosti s přípravou stabilního katastru. Jeho zpracovatelé tak mohli vzít za základ přesně zaměřené katastrální mapy. Ty byly pro vojenské potřeby zmenšeny a byl do nich zakreslen terén, jenž byl zaznamenán výškami trigonometrických bodů a sklonovými šrafami (hustější šrafování znamenalo prudší sklon).

Mapy byly rovněž doplněny o důležité informace s vojensky využitelným aspektem. Charakter jejich obsahu se přitom zásadně neliší od I. vojenského mapování, ale zaznamenaná podoba země je zcela proměněná. Dobou svého vzniku spadá druhé vojenské mapování do nástupu průmyslové revoluce, vzniku prvních železničních tratí, dálkových silnic, dalšího rozvoje továren a intenzivních forem rozvoje zemědělství, kdy vzrostla výměra půdy a snížila se výměra lesních ploch.

Ze základních map v měřítku 1 : 28 000 byly odvozeny mapy generální (1 : 288 000) a speciální (1 : 144 000). Tyto mapy byly pouze pro vojenské použití, pro veřejnost byly tajné.



TŘETÍ VOJENSKÉ MAPOVÁNÍ (FRANTIŠKO-JOSEFSKÉ)

Ze zmenšených katastrálních map a soustavy trigonometrických bodů také vycházela mapová zobrazení třetího vojenského mapování. To představovalo až do poloviny 20. století jediné souvislé topografické dílo na našem území. Probíhalo v letech 1876–1878 (Morava a Slezsko), 1877–1880 (Čechy).

Viditelná změna je v měřítku, základní mapa je má 1 : 25 000, zdokonalilo se také zobrazení terénu a komunikací. Výšková situace je znázorněna kótami, šrafami a vrstevnicemi po 20 metrech výšky, v mírně zvlněném terénu jsou vrstevnice ještě hustší.

Významné body (kostely, křižovatky, soutoky vod, vrcholy hor a sedla) byly také označeny výškovými kótami. Jejich zmenšením vznikly tzv. speciální mapy (1 : 75 000) o čtyřech sekčních listech a generální mapy (1 : 200 000).

Nové mapování nutně muselo reagovat na další proměnu krajiny v době nastupující industrializace, kterou měnil rozvoj komunikační sítě (prudký rozvoj železnic a silnic) i měst. Mapový obraz odpovídá podobě země ke konci 19. století a přináší bohatou paletu topografických dat k tomuto období. Mapy třetího vojenského mapování se staly po roce 1918 základem úředních map nového státu. Speciální mapy převzal československý stát a vydal je s českým názvoslovím.



MAPY KRAJŮ

Významné byly mapy 16 českých krajů od *Františka Jakuba Jindřicha Kreibicha* (1759–1833), které vycházely mezi lety 1820–1834. Autor působil jako farář v Žitenicích, ale svou faru proměnil v centrum kulturního a vědeckého života. Protože jeho zájmem byla od studií kartografie, začal pracovat na nové mapě Čech, která měla nahradit zastaralou Müllerovu mapu Čech, která byla stále užívána.

Výsledkem jeho práce je dílo s názvem „Charte vom Königreiche Böhme“ (1809) sestavené ve spolupráci s Martinem Aloisem Davidem, který změřil zeměpisnou šířku řady míst v Čechách. Mapa se později stala přílohou podle krajů vydávané knihy „Verzeichniss aller im Königreich Böhmen befindlichen Ortschaften“. Pro celé Čechy měla název „Reise-Taschen Lexikon“.

Jeho nejvýznamnějším dílem je ovšem zhotovení map 16 českých krajů. Při sestavování svých mapových zobrazení autor čerpal z vlastních náčrtů, pořízených na cestách po zemi, ale i z kopií různých map, které se mu dostaly do rukou.

Mapy jsou velmi podrobné, lokality rozdělují na hrazená a nehrazená města, městečka, tržní vsi a vsi, u nich zaznamenávají farní kostely, lokálie, filiální kostely nebo kaple, ale

také zda se jedná o královské město, horní město nebo sídlo krajského úřadu. Zachyceny jsou zámky i pusté hrady.

Cesty jsou rozděleny na dva druhy a jsou na nich zaznamenány poštovní stanice. Na mapě Budějovického kraje je zaznamenán průběh koňské železnice z Českých Budějovic do Lince.

Velká pozornost je věnována i hospodářskému charakteru krajiny, jsou zachyceny železářny, cihelny, sklárny, hájovny, mlýny, hospodářské dvory, ale i lesy a někde vinice.

Terén je zvýrazněn šrafováním, je zaznamenána trigonometrická výška některých lokalit. Říční síť je velmi bohatá, ale po-jmenovány jsou jen hlavní toky. Mapy byly velmi oblíbené, v knihovně je měl Pavel Josef Šafařík, Josef Jungmann nebo Václav Vladivoj Tomek, jsou doklady, že byly používány ještě ve druhé polovině 19. století k zakreslování dalšího topografického obsahu nebo jako turistické.

Sedm z tehdejších 16 krajů sestavil a vydal v letech 1847–1849 také *Jan Loth*.

Jeho mapy jsou česko-německé s bohatou grafickou výzdobou. Na zobrazovaném území vel-mi podrobně rozlišuje lokality na několik druhů, zachycuje kostely, kláštery, zámky, hospodářské dvory, hájovny, ruiny, lázně, léčivé prameny, poštovní stanice a také další sběrný dopisů, sídla úřadů i různé hranice včetně dominií nebo jazykových. Významný je rovněž hospodářský obsah, cihelny, papírny, hamry, mlýny, zvláště vyčleňuje symboly pro označení montanistických podniků (doly a těžbu drahých i jiných kovů). Značky pro kamerální záležitosti zachycují finanční komisariáty, celnice, silniční mýta a sběratele loterie. Reliéf ale není naznačen, pouze lesní komplexy, říční síť je bohatá, pojmenovány jsou jen největší toky. V příslušných krajích je již zaznamenána i první železnice do Prahy.